

XAYRIDDIN SULTON QISSALARIDA BADIY TASVIRNING ESTETIK
IMKONIYATLARI

Adilova Fanuza Shodiyor qizi
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti
shodiyorovnaf@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tezisdagi Xayriddin Sulton qissalarida badiiy tasvir vositalarining estetik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Adib ijodida metafora, timsol, epitet, ichki monolog, dialog hamda tabiat tasvirlari obrazning ruhiy qatlamlarini ochishda muhim ahamiyat kasb etishi ko‘rsatiladi. Ayniqsa peyzaj tasviri voqelikni badiiy-estetik qabul qilish, qahramon kechinmalarini bilvosita yoritish, psixologik paralellizm va kontrast asosida inson ruhiyati bilan uyg‘unlikda ifodalanishi bilan ajralib turadi. “Yozning yolg‘iz yodgori” va “Ko‘ngil ozodadur” qissalarida peyzaj obrazlarining semantik yuklamasi, dramatik dinamikasi hamda ruhiy tahlil bilan uzviy bog‘liqligi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, dialog, kinoya va ramziy obrazlar vositasida insoniy kechinmalar falsafiy-estetik talqinda namoyon bo‘lishi tahlil etiladi. Gulxaniy obrazining poetik talqini, intertekstual unsurlar, ironik-lirik ohang va metaforik paralellizmlar muallifning individual uslubini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida o‘rganiladi. Xayriddin Sulton qissalarida badiiy tasvir vositalari faqat estetik bezak emas, balki konseptual mazmuni yorituvchi, ruhiy-falsafiy qatlamlarni ochuvchi vosita sifatida namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi.

KALIT SO‘ZLAR:

Qissa, badiiy tasvir, peyzaj, psixologik paralellizm, metafora, estetik imkoniyat
Adabiy matnda poetik tuzilmaning shakllanishi, asosan, unda qo‘llanilgan badiiy tasvir vositalarining funksional vazifasi va estetik imkoniyatlariga bog‘liq. Obrazning badiiy kuchi, uning ta’sirchanligi va estetik mazmuni ko‘p jihatdan aynan tasvir vositalarining ifoda imkoniyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Metafora, timsol, epitet, ichki monolog, dialog, rang va tabiat tasvirlari – bular badiiy tafakkurning konkretlashgan shakli, muallif dunyoqarashining poetik aksidir. Adabiyotshunoslikda ushbu vositalar orqali faqat tasvir emas, balki ong jarayonlari, hissiy holatlar, ruhiy kechinmalar badiiy ifoda topishi ta’kidlanadi. Shuning uchun ham badiiy obraz – bu ko‘rinadigan yoki faqat gapiriladigan emas, balki seziladigan va anglanuvchi qatlamlarga ega murakkab tuzilmadir. Xayriddin Sulton ijodida ayni vositalar orqali insoniy ruhiyat, ijtimoiy muhit va falsafiy qarashlar o‘zaro uyg‘unlashgan holda gavdalanadi. Uning qissalari psixologik chuqurligi, ma’naviy qatlamlarga boyligi bilan ajralib turadi va buni, eng avvalo, badiiy ifoda uslubining mukammalligi ta’minlaydi.

Badiiy asardagi jonli va jonsiz tabiat tasviri qadimdan “peyzaj” atamasi bilan nomlangan. Har qanday asarda tabiat manzaralari uchramasligi mumkin, ammo ular mavjud bo‘lishi bilan muayyan badiiy vazifalarni bajaradi va bu holat adabiyotda deyarli umumqabul qilingan qonuniyatga aylangan. Peyzajning dastlabki va eng sodda vazifasi — harakat makonini belgilab berishdir. Biroq bir qarashda oddiydek tuyuladigan ushbu funksiyaning o‘quvchiga ko‘rsatadigan estetik ta’sirini e’tiborsiz qoldirish imkonsizdir. Aynan peyzaj orqali o‘quvchi hodisa yoki harakatning qayerda va qachon yuz berayotganini tasavvur qilishda qulaylikka ega bo‘ladi. Zero, ba’zi badiiy asarlar uchun harakat makoni muhim g‘oyaviy-estetik yuklamaga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romanida Otabekning umr yo‘li, taqdir yo‘li bilan Toshkent va Marg‘ilon o‘rtasida uzoq muddat qatnab yurganini tasvirlar ekan, oshiq

yigitning ruhiy holatini, ichki kechinmalarini ifodalashda tabiat tasviriga bir necha bor murojaat qilganini kuzatish mumkin.

Yozuvchilar o'z badiiy qahramonlarining ruhiy olamiga oid kechinmalarini ifodalash jarayonida ko'pincha tabiat tasviriga murojaat qiladilar. Asarlarda tabiat manzarasi ba'zida qahramonning jo'shqin ruhiy holatiga mutanosib — ya'ni psixologik paralellizm asosida berilsa, ba'zida esa unga zid — kontrast asosida ifodalanadi. Bu xususiyat jahon adabiyotida keng qo'llanilgan estetik usullardan biri bo'lib, o'zbek adabiyoti an'alarida ham mustahkam o'rin egallagan. Ko'plab o'zbek adiblari qahramonlarning his-tuyg'ulariga to'la ichki kechinmalarini aks ettirishda aynan tabiat tasviridan samarali vosita sifatida foydalanib kelganlar.

Tabiat tasvirining yana bir muhim badiiy funksiyasi uning psixologik yuklamasi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, qadim adabiyotdan beri tabiatdagi turli holatlar (masalan, quyosh – quvonch, yomg'ir – qayg'u, tuman – noaniqlik va h.k.) inson kechinmalari bilan qiyosiy asosda talqin qilingan. Shu boisdan, adabiyotda ruhiy holatni bevosita emas, balki bilvosita ifodalashda peyzaj detallaridan foydalanish an'anaga aylangan. Bunday hollarda qahramonning ichki holati to'g'ridan-to'g'ri emas, uni o'rab turgan tabiat manzarasi orqali ifoda etiladi.

Ushbu uslub, ya'ni psixologik paralellizm va kontrast asosida peyzaj vositasida ruhiy kechinmalarni ifodalash, adabiyot taraqqiyoti bilan yanada sayqal topdi. Endilikda badiiy asarlarda inson qalbining eng nozik harakatlari, to'g'ridan-to'g'ri tasviriga murojaat qilinmasdan, tabiatning muayyan holatlari bilan bog'liq holda, bilvosita tarzda ifoda etilishi orqali badiiy obrazning chuqur psixologik tahliliga erishilmoqda.

“Yozning yolg'iz yodgori” qissasida tabiat tasviri voqelikni badiiy-estetik qabul qilishda muhim poetik funksiyaga ega bo'lib, u muallifning dunyoqarashi, obrazlar tizimidagi psixologik holatlarning anglanish mezonini sifatida namoyon bo'ladi. Tabiat holatlarining tasviri orqali muallif qahramonning ruhiy-ma'naviy kechinmalariga ishora qiladi, bu esa o'quvchiga personaj ruhiyatini bilvosita idrok etish imkonini beradi. Shu jihatdan tabiat tasviri o'ziga xos baholash mezoniga aylangan, qahramonning mavjud dunyoga daxldorligi yoki begonaligi haqidagi xulosalarni shakllantirishga xizmat qilgan. Masalan:

“Atrof g'ira-shira. Ko'm-ko'k bog'lar, olisda xo'mraygan tog'lar jimjit. Soydagi qurbaqalarning ham negadir uni uchgan, kuni kecha bahaybat yong'oq tepasida charx urib yurgan qushlar bugun ne sababdandir chug'urlamaydi, nafis yaproqlar shukuh bilan shovillamaydi. Faqat qaydadir yozning yolg'iz yodgori – chigirtkalar bezovta chirqiraydi...”¹

Ushbu parcha Adash Karvon ruhiyatida rafiqasi Oynisaning vafoti arafasida sodir bo'layotgan keskin ichki o'zgarishlarni tasvirlashda xizmat qiladi. Tabiatdagi noan'anaviy sokinlik va rangsiz manzara qahramon ruhidagi beqarorlik, xavotir va bo'shliq bilan mushtaraklik kasb etadi. Qissa davomida tabiat bilan qahramon orasidagi bog'liqlik barqaror semantik yo'nalishda shakllanadi: dastlab peyzaj voqea rivoji uchun fon vazifasini o'tagan bo'lsa, keyinchalik qahramonning dunyo bilan ziddiyatga borishi kuchaygan sari, tabiat ham uning nigohida dushmanona tus oladi.

Kecha o'z yaqinlari – rafiqasi Oynisa va o'g'li Nasibbek bilan barobar hayot kechirgan muhit bugun qahramon ongida butunlay boshqacha, begona va hatto dushman sifatida talqin qilinadi. Shu sababli osmon, daraxtlar va o't-o'lan endi qahramon uchun avvalgi iliq va totuv fazoni emas, balki uni yolg'izlik va izzat girdobiga tortayotgan dunyoning timsolini ifodalaydi. U ongida mavjud borliq haqidagi tasavvurlar, u e'tiqod qilgan axloqiy-estetik qadriyatlar inqirozga uchraydi.

¹ Ko'rsatilgan manba. -b. 163

Qissada peyzaj tasvirlari dramatik yoʻnalishda dinamik tarzda shakllanadi va ichki kompozitsion qatlamlar bilan boyitilgan. Har bir tabiat lavhasi oʻziga xos semantik yukni oʻzida mujassam etgan boʻlib, ular sxematik yondashuvdan xoli va muallif tomonidan stilistik jihatdan yetuk ishlangan. Tabiat manzaralari oʻz funksional vazifasi bilan cheklanmasdan, ayni paytda qahramonlar uchun tayanch obrazlarga aylanadi. Bu esa ularning psixologik holatini bevosita emas, balki bilvosita shaklda aks ettirish imkoniyatini yaratadi.

Xayriddin Sulton *“Koʻngil ozodadur”* qissasida dialog, peyzaj, kinoya va ruhiy tasvirlar orqali obrazlarning ichki dunyosi hamda xarakteriga xos murakkab jihatlarni ochib beradi. Asar boshlanishi muallif ichki holatini tashqi tabiat manzarasi bilan uygʻunlashtirish orqali yaratiladi: *“Oʻsha yili kuz shunday tiniq, shunday maʼyus kelgan ediki, beixtiyor odamning yigʻlagisi kelardi”*². Bu yerda epitetlar (*“tiniq”*, *“maʼyus”*) muallif ruhiyatini bevosita tabiatga koʻchiradi. Psixologik parallelizm hodisasi yuzaga keladi – kuzning mayusligi muallifning iztirob va yolgʻizlik tuygʻulariga uygʻun holda tasvirlanadi. Beixtiyor yigʻlash istagi esa emotsional-metaforik kuchga ega.

*“Epitet (yun. epitheton – ilova etilgan, izohlovchi) – badiiy sifatlash; narsa-hodisaning belgisini obrazli ifodalovchi badiiy aniqlovchi. Til nuqtayi nazaridan qaralsa, epitet hamisha aniqlovchi vazifasida keladi, lekin oddiy aniqlovchidan farqli ravishda, badiiy funksiyani bajaradi: agar oddiy aniqlovchi narsa-hodisani bir turdagi boshqa predmetlardan ajratsa (yolgʻiz ayol), epitet unga xos muayyan belgini ajratib-taʼkidlab (“Yobondagi yolgʻiz daraxt...”) koʻrsatadi. Koʻp hollarda epitet belgini koʻchma maʼno orqali ifodalaydi va bu holda metaforik epitet (qiyoslang: xira oyna – xira koʻngil) deb yuritiladi”*³.

Muallifning oʻz-oʻziga bergan umid va uni *“ravonda oʻtirish”* bilan bogʻlash holati: *“...xomxayollar bilan shu ravonda oʻzimni aldab necha kuz-u necha bahorni besamar oʻtkazib yuborgan boʻlsam-da...”*, bu ichki monolog unsuri boʻlib, u psixologik realizm uslubida yozilgan. *“Necha kuz-u necha bahor”* takroriy strukturasi vaqtning behuda oʻtishini metonimiya tarzida ifodalaydi.

Mazkur nuqtada asarning badiiy ruhini va mazmuniy yoʻnalishini shakllantirishda muhim oʻrin tutuvchi ilk jumla poetikasi masalasiga eʼtibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Adabiyotshunos A. Rasulov quyidagicha fikr bildirdi: *“Yozuvchi birinchi jumlaning qogʻozga tushirishga uzoq tayyorgarlik koʻradi. Birinchi jumla – uslubning yarq etib koʻrinishi, yozuvchi kayfiyati; kitobxonni sinab koʻrishi, ijodkor va kitobxon koʻzining koʻziga tushishidir”*⁴. Xayriddin Sultonning *“Koʻngil ozodadur”* qissasi ham ana shu poetik tamoyilning yorqin namunalariidan biridir. Asar *“Oʻsha yili kuz shunday tiniq, shunday maʼyus kelgan ediki, beixtiyor odamning yigʻlagisi kelardi”* jumlasini bilan boshlanadi. Bu ibora oʻzida ikki muhim badiiy vazifani bajaradi: birinchidan, kuz manzarasi orqali butun qissa ruhini — sokin, ammo ich-ichidan iztirobli kayfiyatni belgilaydi; ikkinchidan, obrazlar dunyosiga kirishda oʻquvchining hissiy tayyorgarligini taʼminlaydi. Muallifning ushbu ilk jumlasini nafaqat tasviriy goʻzallik, balki falsafiy maʼnodagi maʼyuslikni ham oʻzida mujassam etib, qissaning keyingi voqealariga poetik kirish vazifasini ado etadi.

Qissada Muhammad Sharif Gulxaniy obrazining yaratilishi oʻziga xos. U oddiy tarixiy shaxs emas, balki muallifning ruhiy suhbatdoshi sifatida tasvirlanadi:

² Koʻrsatilgan manba. 286-b.

³ Куронов Д. Мамажонов З. Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 369.

⁴ Rasulov A. Badiiylik – bezavol yangilik. Ilmiy-adabiy maqolalar, talqinlar, etyudlar. – T.: Sharq, 2007. 298-b.

“...qay bir zamonlarda yashab o‘tgan Muhammad Sharif Gulxaniy degan rindnafas bir odam ham endi menga otamdek aziz bo‘lib qolgan...”⁵. Bu yerda tashxis (personifikatsiya) kuchli – tarixiy shaxs go‘yoki jonlanadi, ijodiy jarayonda hamrohga aylanadi. “Otamdek aziz” o‘xshatishida esa ruhiy yaqinlik va ustozlik timsoli mujassam.

Muallif bilan Gulxaniy o‘rtasidagi so‘z o‘yinlari matnning ironik-lirik ohangini kuchaytiradi: “...g‘ulomligim chin bo‘lmasa, sizning etagingizdan tutarmidim?”. Bu o‘rinlarda maqol va matallar matnga milliy ruh bag‘ishlaydi, hamda Gulxaniy obrazining hazilkash, donishmandona qirrasini ochadi. Sitata va intertekstual elementlar asarning badiiy qatlamini chuqurlashtiradi. Gulxan atrofi tasviri falsafiy xotira ohangida: “Men mana shunday gulxan yonida o‘ltirishni va shu holda choy ichishni juda yaxshi ko‘raman...”. Bu simvolik obraz – gulxan ijodiy ruhning, ichki ilhomning timsoli. Atrofidagi shoirlar (*Mahzub, Majzub, Muntazir*) esa tasavvufona do‘stlik va ruhiy hamjihatlik ramzidir.

Muhammad Sharif obrazining “ozg‘in, zahil yuzlarida qayg‘u ko‘lankasi” tasviri esa psixologik portret namunasi bo‘lib, unda tashqi belgilar orqali ichki ruhiy holat ochiladi. Alanga va uchqun tasvirlari — “Shu tobda alanga yog‘dusi emas, tolesiz qismat yog‘dusi Muhammad Sharifning siyratini yoritib turgandek” — bu yerda metaforik parallelizm bo‘lib, gulxan yorug‘i bilan inson umrining o‘tkinchi “yorug‘” pallalari qiyos qilinadi.

Parchaning kulminatsion nuqtasi sifatida “...ko‘ngul ozodadur, dunyog‘a arzi ehtiyoj etmaz” bayti keltiriladi. Bu yerda mumtoz lirikaning zuhdona-estetik g‘oyasi qahramonning ichki iztirobiga falsafiy tasalli sifatida paydo bo‘ladi. Lirik qahramon bu satrlarda moddiy ehtiyojdan yuksak turish, ma‘naviy erkinlikni eng oliy qadriyat sifatida talqin etadi.

“Uni ilk daf‘a uchratganimning o‘ziyoq g‘aroyib bir masalga o‘xshardi. So‘nggi bor uchratganim esa chin marsiya bo‘ldi”. Mazkur ikki jumlada muallif badiiy tasvir vositalarining murakkab va mazmun jihatdan zich shaklidan — badiiy qiyos va metaforik poetikadan foydalanadi. “Uni ilk daf‘a uchratganimning o‘ziyoq g‘aroyib bir masalga o‘xshardi” ifodasi tasvirlanayotgan hodisaga bevosita real ta‘rif berishdan ko‘ra, uni o‘quvchi ongida ramziy va falsafiy ma‘noga ega bo‘lgan voqelik sifatida idrok etishga yo‘naltiradi. Bu yerda “masalga o‘xshash” qiyosi obrazni aniq predmetlikdan chiqarib, unga timsoliy kenglik bag‘ishlaydi; natijada uchrashuv oddiy hayotiy hodisa emas, balki ma‘naviy-ruhiy mazmuni bor, tafakkur talab qiluvchi voqea sifatida talqin qilinadi.

Keyingi jumlada — “So‘nggi bor uchratganim esa chin marsiya bo‘ldi” — muallif uchrashuvning yakuniy bosqichini marsiya (motam she‘riyati) tushunchasi bilan qiyoslaydi. Bu yerda marsiya nafaqat ajralish fojeasini, balki qahramon ruhiy olamidagi yo‘qotishning ichki drammatizmini ham ifodalaydi. Bunday uslubiy yechim tasvirga tragedik ohang olib kiradi va voqeani oddiy xotira emas, balki hayotiy-manfaatli bir tajribaning ruhiy cho‘qqisi sifatida talqin etishga xizmat qiladi.

Xayriddin Sulton qissalarida badiiy tasvir vositalari matnning estetik qiymatini oshirish va obrazlarning ruhiy qatlamini yoritishda markaziy ahamiyat kasb etadi. Muallif metafora, taqqoslash va ramz kabi vositalarni individual ijodiy uslub darajasida uyg‘unlashtirib, o‘quvchini voqealar muhitiga chuqur jalb etadi. Tasviriy elementlar nafaqat voqelikni jonlantiradi, balki qahramonlarning ichki kechinmalarini ko‘rsatishda ham semantik yukni boyitadi. Shuningdek, bunday vositalar orqali muallif voqealarga falsafiy ohang beradi, bu esa asar mazmunini ko‘p

⁵ Sulton X. Ko‘ngil ozodadur. Kitobda : “Saodat sohili”. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” HMM. 2019, - 86-b.

qatlamli talqin qilish imkonini yaratadi. Shu tariqa, badiiy tasvir vositalari Sulton prozasida nafaqat estetik, balki konseptual birlikni ham ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademyashr, 2018.
2. Sulton X. Ko'ngil ozodadur. – T.: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 97.
3. Qodiriy A. Ёзувчи ўз иши тўғрисида. // Қизил Ўзбекистон. 1935 йил, 14 март. (№ 60)
4. Храпченко М.Б. Горизонты художественного образа. – Москва: Художественная литература, 1986.

